

Ulema, Göç Ve Devlet: Kırım Harbi'nden Sonra Osmanlı Ülkesine Göç Eden Ulemanın İskânına Dair Bazı Bilgiler

Ulema, Immigration And The State: Some Information About
the Settling of Ulema Who Immigrated to the Ottoman Country
after the Crimean War

Ahmet YÜKSEL*
Zafer KARADEMİR**

Öz

Yıllarca yaşadığı topraklardan göç ettirmek, insanoğlunun yaşamı süresince karşılaşılabileceği en talihsiz olaylardan birisidir. Bu çalışmadaki anlamıyla göç; her türlü askerî, ekonomik ve kültürel baskıya maruz kalan insanların başvuracakları en son çarelerden birisidir. Çünkü göçerken hatıralarından başka bir de taşınabilir mal varlıklarını yanlarına alabilme imkânı bulunan insanlar geride bunlardan daha fazlasını bırakırlar.

Altı asır gibi uzun bir tarih ve üç kıta gibi geniş bir coğrafyaya sahip olan Osmanlı İmparatorluğu da göç hadisesi ile sık sık karşılaşmak durumunda kalmıştır. Ancak söz konusu karşılaşma hiçbir zaman Kırım Harbi'nden (1853–1856) sonraki kadar sık yaşanmamıştır. Harpten sonra Kafkasya ve Balkanlar'dan doğru başlayan göç dalgası, hâlihazırdaki sıkıntılarla boğuşmakta olan imparatorluk idarecileri için ayrıca mesai, çaba ve para sarfını gerektiren yeni bir mesele haline alacaktır.

İşte bu çalışmada, bazı örnek hadiselerden hareketle Kırım Harbi sonrasında Osmanlı ülkesine sığınan muhacirler arasında bulunan ulema sınıfının imparatorluk sınırları içerisinde yerleştirilmelerinde nasıl bir yöntemin izlendiği ve kendilerine ne tür yardımlarda bulunduğu açıklanmaya çalışılacaktır. Ayrıca bu süreçte

* Arş. Gör., Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-Mail: ayuksel@cumhuriyet.edu.tr

** Arş. Gör., Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-Mail: zkarademir@cumhuriyet.edu.tr

karşılaşılan güçlüklerle de dikkat çekilecektir. İmam, şeyh, müftü gibi ilmiyeye mensup zümrelerden başka daha ziyade müderrislerin inceleneceği bu çalışmada son olarak muhacir ulemanın Osmanlı toplumsal ve kültürel yaşamına nasıl bir katkıda bulunmuş olduklarına da değinilecektir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, ulema, göç, muhacir.

Abstract

It is one of the most unfortunate events for people that being immigrated from their lands during their life. The migration with the name in this study is one of the last remedy for people who are under the military, economic and cultural pressure. Because the people who have a possibility for taking moveable properties as well as their memories during the emigration left more of these things.

The Ottoman Empire that had a long history which took six centuries and a large geography that include three continents had also met the immigration events rather frequently. But this meeting had never happened before as much often as after the Crimean War (1853- 1856). The immigration wave from Caucasia and Balkans to the Ottoman country after the war become a new problem that need more effort, struggle and money for the administrators of the empire who had been striving for the current problems.

So in this study those topics will be tried to explain that what kind of methods were used during the settling for the ulema class who were among the immigrants and took refuge in the Ottoman country during the settling actions and what kinds of aim were given them. Besides the difficulties which were met in this process will be noticed. In this study especially the muderris' will be investigated deeply among the ulema class like imam, sheik, mufti will be done. At the same time how those immigrant ulema helped the Ottoman social and cultural life will be mentioned.

Key words: Ottoman Empire, ulema, migration, immigrant

Giriş:

Osmanlı idaresinde ulema özel bir ayrıcalığa sahipti¹. Örneğin mal ve mülklerini mirasçılara bırakabilmekte, vakıflara bağladıkları mülkleri parçalanmadan ve müsadereye maruz kalmadan varlığını muhafaza etmekteydi. Bu ayrıcalıklar ulema ailelerinin idari-askeri sınıf üyelerinden veya varlıklı tüccardan çok daha uzun süre ayakta kalmasında etkili

¹ Ulemâ kelimesi bilmek anlamına gelen “ilm” mastarından ism-i fâil olan “âlim” kelimesinin cemi olup, şeriâtın araştırmacıları (fakihler), İslam hukukunun tatbikatçıları (kadılar) ve ammenin ibadet işleri ile medresede eğitim verenler (müderrisler) gibi anlamları ihtiva etmektedir. (M. Tayyip Gökbilgin, “Ulemâ”, *İ.A.*, XIII, Milli Eğitim Bakanlığı, Eskişehir, 1997, s.23). Bu çalışmada incelenecek olan ulema, bu üç zümreden birisine mensup olabileceği gibi bunların dışında yer alıp, “beg”, “efendi” gibi unvanları taşıyanları, tarikat ehli olan ve Osmanlı makamlarınca ulema sıfatı ile anılan kimseleri de kapsayacaktır.

olmuştur. Ayrıca Osmanlı tebaası ile merkezî idareye görece bir yakınlığı olan ulema arasında hiçbir zaman kapalı bir kast oluşmadı.² Bu durum hem taşradan merkeze gelerek ilmiye sınıfı içinde yükselmek isteyenler için açık bir yol sunarken hem de muhacir ulemanın sistemle bütünleşmesini sağladı. Esasında farklı geleneklere sahip olan muhacir ulemanın Osmanlı İmparatorluğu tarafından sorun çıkarılmadan kabul edilmesinde, Osmanlı geleneğinde uzunca bir geçmişe sahip olan bilindik bir uygulamanın izlerini bulmak mümkündür.³ Bu geleneğe göre Osmanlı ulema çevreleri ve resmî göreve haiz kimseler başka ülkelerden gelen Müslüman ulemanın Osmanlı medreseleri başta olmak üzere tüm kurumlarına eklemelerini hoşnutlukla karşılamışlar, hatta bunu teşvik dahi etmişlerdir. Bu anlamda başta Kafkaslardan olmak üzere göç eden ve daha çok şehir merkezlerine yerleştirilmeye çalışılan⁴ ulemanın bir “sorun” olarak algılandığını düşünmek zordur.

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu için her anlamda sıkıntılı bir dönemdi: Merkezi otoritenin sarsılması ve ekonomik çöküntü derken harpler, Gayr-i Müslimlerin ayrılıkçı eylemleri, dış baskıda hissedilir artış ve nihayet çöküş... Bu olumsuz tabloyu düzeltmek amacıyla canla başla çalışan imparatorluk idaresi için Kırım Harbi’nden (1856) sonra yoğun bir mesai sarfını gerektiren muhacirler meselesi de yüzyılın yarısından hemen sonra ortaya çıktı. Yaşadıkları sıkıntılar nedeniyle İslam ülkesine gelmek arzusunda olan⁵ muhacirlerin imparatorluk zeminine serpiştirilmesi

² Suraiya Faroqhi, “Krizler ve Değişim 1560–1610”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, II, Editör: Halil İnalcık-Donald Quataert, Eren Yayınları, İstanbul, 2004, s.682.

³ Osmanlı ulemasının farklı ekolleri ve başka ülkelerdeki ulema ile olan ilişkileri için bakınız: Mehmet İpşirli, “Osmanlı Uleması”, *Osmanlı*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.71–78.

⁴ 1863–1864 tarihinde Kafkaslardan göç edecekler için çıkarılan talimatnameye göre ulemanın şehir merkezlerine yerleştirilmeleri emredilmiştir. Bkz: Mehmet Yılmaz, *Konya Vilâyetinde Muhacir Yerleşmeleri 1854–1914*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 1996, s.143 vd.

⁵ Özellikle Rus işgali altında olan Kırım ve Kafkasya’daki Müslüman halk arasında Osmanlı topraklarına göç etmeyi gönüllü olarak isteyenler bir hayli fazlaydı. Hatta Osmanlı sınırlarına göç etmek konusunda Kırım’daki bazı din adamlarının şahsen böyle bir hareketi teşvik ettikleri bilinmektedir. (Bkz: Abdullah Saydam, “Kırım ve Kafkasya’dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856–1876)”, *Osmanlı*, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.678–679). Ancak elbette herkes aynı şeyi düşünmüyordu. Zira Rus hükümeti Kırım savaşı ve sonrasında Müslümanların ülkelerinden göçmemesi için bazı tedbirler aldı. Orenburg Dini Topluluğu, Tavridian Müslüman Topluluğu (Kırım), Sünni Topluluğu (Kafkaslar) ve Şii Topluluğu (Kafkaslar) adıyla gruplar oluşturuldu. Bunların ilk üçü birer Sünni müftü diğeri ise Şii şeyhülislam yönetiminde olacaktı. 1880-1890’lardan itibaren Çarlık yetkilileri Müslümanların göçünün durdurulması için bu gruplardan destek istediler. Sünni Topluluğu (Kafkaslar) müftüsü Hüseyin Gubayof, emrindeki imam ve mollalara bir fetva yayınlayarak

mesaiden başka büyük para sarfını da gerektiriyordu. Üstelik şartlar ne olursa olsun imparatorluğu idare edenler muhacirlerle ilgili olarak tanzim ettikleri talimatnamelere “muhacirlerden olan ulemanın imamet ve hitabet gibi ilmî vazifelerden birine tayin olunarak, geçim sıkıntısına düşmelerinin önüne geçilmesi”⁶ şeklinde bir kararı da derç etmişlerdi. “Beyanına tekrardan gerek olmadığı üzere” diye başlayan 1857 tarihli bir başka vesikada ise muhacir ulema harp hizmetinde bulunarak, Osmanlı saltanatının lütfüne mazhar olanlarla bir tutuluyor ve Osmanlı ülkesinde darlık çekmemeleri için kendilerine hazineden münasip bir miktar maaş tahsis olunması gerektiği vurgulanıyordu.⁷ Bu kararlar ve anlayış doğrultusunda, en dar zamanlarını yaşayan devlet hazinesi şimdi onlar için elinden gelenin en iyisini yapmaya çalışacaktır.

Osmanlı ülkesine gelen veya gelmek arzusunu dile getiren bazı ilmiye mensupları kimi zaman sayıları yüzlerle ifade edilecek kadar geniş olan ailelerinin de Osmanlı topraklarına yerleşmelerine müsaade olunmasına dair taleplerini devlet merkezine arz ediyorlardı. Mesela Dağıstan ulemasından olup Tokat'ta iskân edilen Mehmed Efendi yakınlarının da Osmanlı ülkesine sığınmalarına izin verilmesi için kaleme aldığı arzuhalini 1889 senesinde padişaha takdim ederken; içlerinde anne ve babasının da bulunduğu ailesinin sadece 230 kişiden ibaret olduğunu beyan ediyordu.⁸ 1881 tarihli bir vesikada da “Müderris Ali Efendi takımından” diye anılan yaklaşık 800

Müslümanların göçünü kınadı. Müftü göç edenlerin gerek olmadığı halde şeriata karşı olarak göçtüklarini ilan etti. Aynı fetva Orenburg müftüsü Sultanov'dan da istendi. Her ne kadar müftü bunun faydasının olamayacağını söylediye de Kazanlı yetkililer müftüyü ikna ettiler. O da Müslümanların Rusya'yı terk etmelerine gerek olmadığını ilan ederek, Ruslarca vaftiz edilecekleri söylentilerinin doğru olmadığını ve hükümetin İslam'ı yaşamak konusunda (dini ritüeller, cami yapımı gibi) engel çıkarmadığını söyledi. Böylece dinî liderler Müslüman Ruslar ile hükümet arasında arabuluculuk yapmaya çalışıyorlardı. Bkz: James H. Meyer, “Immigration, Return, And The Politics of Citizenship: Russian Muslims In The Ottoman Empire, 1860–1914”, *Internatonal Journal of Middle East Studies*, 39, (2007), s.17–18. Bunun yanında Rus hükümeti ne kadar reddetse de uyguladığı asimile politikasının Osmanlı topraklarına doğru başlayan göç dalgasında yadsınamaz bir etkiye sahip olduğu muhakkaktır.

⁶ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA, Fon Adı: A.MKT.MHM, Dosya No: 464/Gömlek No: 79; Hicri/Miladi Tarih: 30 Recep 1290/23 Eylül 1873. Bundan sonra BOA, A.MKT.MHM, 464/79; 30 Recep 1290/23 Eylül 1873 şeklinde gösterilecektir. Aslında muhacir köylerinde yine kendi içlerinden, muhacir olan imamların görevlendirilmesi hususu bir devlet politikasıydı. Zira 3 Mayıs 1856 tarihli Silistre Valiliği'ne gönderilen bir iradede bu nokta açıkça belirtilmişti. Bkz: Raşit Gündoğdu, “Arşiv Belgeleri Işığında Kırım ve Çerkes Göçleri”, *Uluslararası Göç Sempozyumu, Zeytinburnu Belediyesi*, 8–11 Aralık 2005, İstanbul, 2006, s.124.*

⁷ BOA, A.MKT.MHM, 110/92; 9 Ramazan 1273/3 Mayıs 1857.

⁸ BOA, DH.MKT, 1646/57; 8 Zilhicce 1306/5 Ağustos 1889; MF.MKT, 1649/30; 22 Zilhicce 1306/19 Ağustos 1889.

kişilik bir Batumlu muhacir grubunun Gemlik'te yerleştirilmiş olduklarından bahsediliyordu.⁹ Belki de iskânlarında kolaylık sağlanması ümidiyle bir ilim ehline mensup olduklarını özellikle vurgulamak istemişlerdi. Nitekim Anapa toprağına sığınan Kabartay uleması doğrudan Şeyhülislama hitaben kaleme aldıkları müşterek arzuhalde diğer muhacirlerin de burada iskân olunmalarına rıza gösterilmesini talep ediyorlardı.¹⁰ Bu durum muhacirlerin bir arada yaşama arzusu ile de çok alakalıdır. Yerini yurdunu terk etmiş, yaban ellere gelmiş muhacirler için aynı yerde iskân edilmek göçün kötü etkilerini, yaşadıkları sıkıntıları bir nebze olsun hafifletecek, üstelik birbirlerinden kopmamış olacaklardır.

Muhacir ulemanın gerek şahısları gerekse diğer muhacirler adına arzu ettikleri yardımların temini için tanzim ettikleri arzuhallerinde dikkati çeken nokta kalemlerinin gücünden alabildiğine istifade etmeyi de unutmamış olmalarıdır. Zira arzuhalleri genellikle duygusal bir girişle başlıyordu. Memleketlerinin başına gelenlerin maneviyatlarında meydana getirdiği sarsıntı en fazla işlenen temalardandı. Böylesi bir girişi de özene bezene seçilen vurgusal ifadelerle bezeli bir anlatımla harmanlanmış olan göç sonrası içine düşülen sefalet ve keşmekeşlik hali takip ediyordu.¹¹

I.Muhacir Ulema İçin Osmanlı Yardımlarından İstifade Edebilmenin Şartları

Yukarıda işaret olunan talimatname ve kararlar doğrultusunda harpten hemen sonra Osmanlı ülkesine sığınan muhacir ulema için uygun bir vazife ve maaş tahsisinde (imparatorluğun mali şartlarının her geçen an biraz daha zora girmesine rağmen) çok büyük sıkıntılar yaşanmıyordu. Sadece muhacir ulemanın bir takım şartları sağlayıp sağlayamadıklarına bakılıyordu. Tabi her şeyden evvel kendisi için münasip bir vazife ve maaş talep eden ulemanın merkezî idareyi ikna etmeye yetecek derecede bir darlık içerisinde bulunuyor olması gerekiyordu.¹² Gerçi gelenlerin birçoğu böyleydi, ama

⁹ BOA, DH.MKT, 1336/71; 22 Recep 1298/20 Haziran 1881. Göçmen ulemanın bir kısmının Kırım ve Kafkasya'nın sosyal yapısına bağlı olarak bazı kabile ve cemaatlere mensup oldukları ve hatta bu kabile ve cemaatlerin onların isimleriyle anıldıkları anlaşılmaktadır. Örneğin 1860 yılında Kırım'dan Konya'ya gelenler arasında Cemboyluk kabilesine mensup Hacı Murad Efendi cemaati ve Abdullah Efendi cemaati de yer almıştı. (Bunlar ve başka örnekler için bakınız: Yılmaz, *a.g.e.*, s.79 vd.).

¹⁰ BOA, Hatt-ı Hümayun, 1102/44553-C; 25 Muharrem 1237/22 Ekim 1821.

¹¹ BOA, A.DVN, 30/69; 28 Zilkade 1863/7 Kasım 1847; BEO, 196/14681; 22 Şevval 1310/9 Mayıs 1893; DH.MKT, 641/31; 27 Şevval 1320/27 Ocak 1903.

¹² Mesela Kırım Harbi'nden hemen sonra, 1857'de Osmanlı coğrafyasına Gözleve'den göç eden ulemadan olan Hacı Mehmed Emin Efendi, devlet merkezine takdim ettiği arzuhalinde geçimini sağlayacak kadar bir gelirinin olmadığından bahsediyordu. Mehmed Emin Efendi'nin sefaleti tezahür ettikten ve padişahın lütfüne layık olmak için de herhangi bir

içlerinde varlıklı olanları da çok az olmakla birlikte mevcuttu. Mesela Dağıstan ulemasından olup Tokat'ta yerleşen Mehmed Efendi, geniş ailesi adına sultanın ülkesinde yerleşme talebinde bulunurken tek isteklerinin serbestçe ibadetlerini yapabilmek ve aynı şekilde yaşamak olduğunu ifade ediyordu. Geçimleri için ne bir ekmek ne de bir vazife isteğinde bulunacaklardı. Kendi imkânlarıyla yerleşecek ve hayatlarını sürdürebilecek güçleri vardı.¹³ Bu misal, Karpat'ın, muhacirlerin önemli bir bölümünün refah düzeyi yüksek topluluklara (toprak sahipleri, yüksek düzey memurlar ve ulema) mensup oldukları ve göçle beraber sermaye ve becerilerini de Osmanlı topraklarına aktardıkları¹⁴ şeklindeki iddiasını desteklemekle birlikte en azından bu çalışma için genel manzaranın aynı istikamette seyretmediğini ifade etmek gerekiyor. Zira çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de görüleceği üzere tahlil olunan vesikalarda ulemanın umumî durumu yardıma muhtaç bir görüntü arz etmektedir. İşte bu görüntünün merkezî idareye doğru olarak yansıtılabilmesinden sonra muhacir ulemanın padişahın lütfüne mazhar olup olmadıklarına bakılıyordu.¹⁵ Tahmin edileceği üzere mevzubahis mazhariyetin kıstasları da her şeyden evvel âlim ve salih bir kişi olmaktan geçiyordu. Söz konusu şahıslar da ilim ehliydi ve elbette arandıkları kıstaslara sahip oldukları için bu zümreye dâhil olabilmişlerdi. Dolayısıyla Osmanlı sultanının kendi tebaasından olan aynı kategorideki insanlara lütf dağıtırken gösterdiği cömertliğin muhacir ulema için de geçerliliğini koruması noktasında herhangi bir engel yok gibiydi. Lakin muhacir sınıfından bazı ulemanın isimleri yurt tuttıkları Osmanlı topraklarında bir takım uygunsuzluklarla anılmaktan kurtulamamıştı. Mesela 1869 senesinde Sivas Vilayeti'nin Artukâbad Nahiyesi'ne bağlı Tekeli Köyü'nde ikamet eden Çerkez muhacirlerinden ve ulemadan Şeyh Yusuf Efendi -ilgili vesikada açıkça belirtilmeyen- bazı uygunsuz davranışlarda bulunmuştu. Bundan dolayı da izinsiz olarak kabilesi tarafına gitmemek üzere münasip bir yerde iskân olunması için Sivas ve Diyarbakır vilayetleri ile 4.Ordu Müşirliği'ne merkezden bir emir gönderilmişti. Buna rağmen muhacir şeyhe hayatını sürdürebilmesine yetecek kadar bir maaş tahsis

mahzur taşımadığı göz önünde bulundurulduktan sonra emsalleri gibi kendisine de 150 kuruş maaş tahsisine karar verilmişti. (BOA, A.MKT. MHM, 106/88; 12 Cemaziyelâhir 1273/7 Şubat 1857).

¹³ BOA, MF.MKT, 1649/30; 22 Zilhicce 1306/19 Ağustos 1889.

¹⁴ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s.162.

¹⁵ BOA, A.MKT.MHM, 464/79; 30 Recep 1290/23 Eylül 1873. 1892 yılında, Aziziye kazasında ölen Çerkez muhacirlerinden ve ulemadan Hacı Himmet Efendi'nin uhdesinden boşa çıkan 108 kuruşluk maaş, aynı kazada ilim neşriyle meşgul olan yine Çerkez muhacirlerinden ve ihtiyaç sahiplerinden Hacı Ali Efendi'ye tahsis olunurken kendisinin padişahın lütfüne layık birisi olup olmadığına dair Sivas Vilayet Meclisi'nden bir ön bilgi alınması lüzumu hissedilmişti. (BOA, BEO, 110/8185; 1 Cemaziyülevvel 1310/21 Kasım 1892).

olunması da unutulmamıştı.¹⁶ İsmi uygunsuzlukla anılan bir diğer muhacir ulema ise Kızanlık'tan Osmanlı ülkesine hicret eden Müderris Hacı Mahmud Efendi idi. 1907 senesinde Yenişehirli Ahmed Beyzâde Edhem imzasıyla ihbar niteliğinde hükümet merkezine takdim olunan mektuplarda Hacı Mahmud Efendi'nin "*erbâb-ı fesâddan*" olduğundan bahsediliyordu. Hacı Mahmud Efendi kısa bir süre evvel Bursa'dan İstanbul'a gelmiş, sonra da geri dönmüştü. Hükümet yetkililerine göre İstanbul'da kaldığı süre zarfında kendisinde herhangi bir uygunsuz davranış görülmemiştir. Buna rağmen müderris efendi hakkında şüpheye düşmekten de kendilerini alamamışlardı. Bunun içindir ki Hacı Mahmud Efendi ile ilgili gizli bir tahkikata girişmeleri ve neticeden de merkezî idarenin haberdar edilmesi Hüdâvendigâr vilayet yöneticilerine bildirilmişti.¹⁷ Görüldüğü üzere iki ulemanın da nasıl bir uygunsuzluk göstermiş olduklarına dair ortada kesin veriler yoktur. Her ne olursa olsun ilimle meşgul olan şahısların göç ettikleri Osmanlı ülkesinde (mahiyet ve boyutları vesikalara yansımamış olan) bir takım uygunsuzluklarla anılmaları düşündürücüdür. Dolayısıyla ilmiye sınıfına mensup şahısların padişah lütfüne layık olabilmeleri için vazifelerinden ve ilimden başka herhangi bir meşgalelerinin olmaması icap ediyordu.

Rumeli veya Kafkaslardan geldiğine bakılmaksızın bütün muhacir ulemanın Osmanlı devlet kapısından geçimlerini sağlayabilecek vasıtalara sahip olabilmelerinin bir önkoşulu da bilgilerini ispatlamaktan geçiyordu. Mesela Dağıstan muhacirlerinden ve ulemadan olan Nakşibendî tarikatı şeyhlerinden Karabağzade Hacı Efendi ihtiyaç duyduğu devlet yardımına kavuşabilmek için 1861 senesinde bilgisinin yeterliliğini ölçmeye yönelik bir imtihan vermek durumunda kalmıştı.¹⁸ Aynı şekilde Karamürsel'de, Bosna muhacirlerinin bulunduğu bir mahallede yapılan iptida mektebinin muallimliğine namzet Boşnak Hoca Hüseyin Efendi'nin tabi tutulacağı imtihanda yeterli olması durumunda tayin olunacağı kendisine bildirilmişti.¹⁹ Böylesi bir imtihanda başarılı olan Prasadî muhacirlerinden Hafız Salih Efendi'nin de Hüdâvendigâr Vilayeti'nde boşa çıkacak bir muallimlik kadrosuna atanmasına karar verilmişti.²⁰ Bir mektebin muavin yardımcılığına tayin edilmesini isteyen muhacirlerden Hoca Salih Efendi'nin

¹⁶ BOA, A.MKT. MHM, 436/92; 16 Zilkade 1285/28 Şubat 1869.

¹⁷ BOA, ZB, 429/78; 9 Haziran 1323/22 Haziran 1907.

¹⁸ BOA, A.MKT.NZD, 372/87; 14 Rebiyülahır 1278/19 Ekim 1861.

¹⁹ ZOA, MF.MKT, 182/131, 21 Rebiyülevvel 1311; 2 Ekim 1893.

²⁰ BOA, MF.MKT, 330/46; 6 Rebiyülevvel 1314/15 Ağustos 1896; Bu tarz imtihanlar sadece muhacir ulemayı kapsamıyordu. Mülkî bir göreve atanmak isteyen muhacirler veya Osmanlı mekteplerine girmek isteyen çocukları da böylesi sınavlarla yeterliliklerini ispat etmek durumundaydılar. BOA, MVL, 965/70; 16 Muharrem 1280; 3 Temmuz 1863/ DH.MKT, 1499/89; 27 Recep 1305; 9 Nisan 1888; BOA, Y.MTV, 18/9; 10 Şaban 1302/25 Mayıs 1885; Y.MTV, 18/22; 24 Şaban 1302/8 Haziran 1885.

girdiği imtihanında başarılı olamaması nedeniyle atanmaması²¹ ise yapılan imtihanların göstermelik olmadığına işaret etmektedir.

Bu şartları sağlamak muhacir ulema için artık Osmanlı devlet kapısının ardına kadar açılması anlamına geliyordu. Ancak geriye sadece bir engel kalıyordu ki o da kendilerine uygun görevlerden birisinin boşa çıkmasını beklemektir. Aksi takdirde şartlar ne olursa olsun kapıyı aralamak imkânsız gibiydi. Rus işgali nedeniyle Dağıstan'dan İstanbul'a göç etmiş olan Müderris Şuayib Efendi'nin 1863 senesinde yaşadığı acı tecrübe buna iyi bir misal teşkil etmektedir. Müderris Efendi eşi ve iki çocuğuyla geldiği İstanbul'da Sultanahmet Camiine sığınmak durumunda kalmış, ekmeğe muhtaç olacak kadar da bir perişanlığa gark olduğundan kendisine bir maaş bağlanmasını arzu etmişti. Lakin devlet merkezinden yapılan açıklama mahlûl maaş olmadığı durumlarda, yani bir kadro boşa çıkmadığı sürece bir başkasına maaş bağlanmasının mümkün olmadığı yönündeydi.²² Bursa'nın Armutlu köyüne yerleşen muhacir ulemadan Hacı Nuri Efendizâde Yakub Efendi de kalabalık ailesiyle düştüğü muhtaçlıktan kurtulabilmek gayesiyle 1903 senesinde kendisine 100 kuruşluk bir maaş bağlanmasını talep ettiğinde Şuayib Efendi'nin tattığı tecrübeye ortak olmaktan kurtulamamıştı. Kurallar ne kadar kesin olursa olsun devlet böylesi zor dönemlerinde muhacir ulemayı kaderine terk etmek gibi bir davranışın içerisine girmemeye de özen gösteriyordu. Nitekim Yakub Efendi'nin talebi bir taraftan reddedilirken, öte taraftan Bursa Vilayeti'ne gönderilen bir emirle kendisine geçimini sağlayacak kadar bir ziraî arazinin tahsis olunması tembihleniyordu.²³

Kimi muhacir ulema ise tayinlerine ilişkin olarak devlet tarafından yapılacak çağrışı beklemek yerine, atanma süreçlerini kısaltmak için bizzat takipte bulunabiliyorlardı. Belki sabırsızlık hali, belki de içinde buldukları şartların zorlaması onları böyle davranmaya itiyordu. Bu şekilde civarlarında bulunan bir medresede veya camide kendilerine uygun bir görevin boşa çıktığını öğrendiklerinde devlet merkezini durumdan haberdar ediyorlar ve söz konusu göreve kendilerinin tayin olunması isteğinde bulunuyorlardı. Çerkez muhacirlerinden ve Kabartay ulemasından Mehmed Efendi böylesi bir takip ve talepte bulunmuştu. Mehmed Efendi 1861 tarihinde kaleme alıp, Muhacirin Komisyonu Başkanlığı'na takdim ettiği arzuhaliyle aynı muhacir

²¹ BOA, MF.MKT, 52/31, 12 Zilkade 1294; 12 Zilhicce 1877.

²² BOA, A.DVN, 30/69; 28 Zilkade 1863/7 Kasım 1847; Muhacir ulemaya maaş bağlanması noktasında Maliye Nezareti tarafından 5 bin kuruşluk bir münhalat (boşluk) miktarı belirlenmişti. Buna göre bir bölgede boşalan memuriyetlerin aylık toplamı 5 bin kuruşa ulaşmadıkça maaş bağlanması söz konusu olmuyordu. (BOA, DH. MKT, 641/31; 27 Şevval 1320/27 Ocak 1903).

²³ BOA, DH.MKT, 641/31; 27 Şevval 1320/27 Ocak 1903.

gurubundan vefat eden Hüseyin Efendi'den boşalan 600 kuruş maaşın kendisine tahsisini istemekteydi.²⁴ Çerkez muhacirlerinden Hacı Nuh Efendi ise takipçiliği sayesinde Aziziye'de ilim ile meşgul iken vefat eden Çerkez ulemasından Hacı Ali Efendi'den boşa çıkan aylık 100 kuruşluk maaşı aynı yerde, aynı işle meşgul olmak şartıyla devralıyordu.²⁵

Burada hemen belirtmekte fayda var ki bu süreç ve şartlar devlet kapısını doğrudan çalan muhacir ulema için geçerliydi. Osmanlı bürokrasisinde atanma ve yükselmenin geleneksel görüntüsüne uygun olarak, kendisine Saray ve Bâbiâli çevresinden kuvvetli bir referans bulabilen muhacir ulemanın, beklentilerinin karşılandığını görmesi daha kolay ve hızlı idi. Mesela, memleketi Şirvan'da tahsil ettiği ilim ve fenden başka aynı gayeyle Mısır'da da bulunmuş olan Çerkez muhacirlerinden Hüseyin Efendi'ye arzu ettiği vazife tevcih olunurken ulemadan Derviş Hafız Efendi'nin referansı etkili olmuştu.²⁶ Yine İzdin muhacirlerinden Mustafa Nail Efendi'ye Filibe Mevleviyeti'nin tevcihi Elviye-i Hamse Müşiri Mustafa Nuri Paşa'nın aracılığı sayesinde olacaktı.²⁷

Osmanlı topraklarına sığınan ulemanın (şayet var ise) mensubu oldukları tarikatlar da onlar için önemli bir referans kaynağı oluyordu. Özellikle de son dönem Osmanlı toplumunda gerek merkezde gerekse taşrada devlet tarafından desteklenen ve adeta Bektaşiliğin yerine ikame olunmaya çalışılan Nakşibendî tarikatına mensup olan muhacir ulemanın meslektaşları arasında daima bir adım önde olduğu muhakkaktı. Mesela 1902 senesine ait bir vesikada Çerkez ulemasından ve Nakşiyye şeyhlerinden olan Zekeriya Efendi'nin en az 15–20 seneden beri Yıldızeli Kazası müftülüğünü gönüllü ve karşılıksız yürütmekte olduğundan bahsediliyordu. Zekeriya Efendi'nin hastalığı nedeniyle kendisine maaş bağlanması yönündeki arzusu da herhangi bir engelle karşılaşmadan kabul edilmişti.²⁸ Yine Osmanlı resmî din anlayışına aykırı özellikler taşımayan Halvetiye tarikatı mensubu muhacir ulemanın da tevcihler sırasında belirli bir önceliği vardı. Mesela 1873 senesinde Şeyh Süleyman Efendi'nin ölümü üzerine boşa çıkan Bursa'daki Karaköy Tekkesi'nin şeyhlik vazifesine muhacirlerden Hacı Kasım Efendi'nin tayin olunmasına karar verilmişti. Bu atama da Hacı Kasım'ın liyakatini ispatlamış olmasından başka Halvetiye Şeyhlerinden olmasının da önemli katkısı vardı.²⁹

²⁴ BOA, A.MKT.NZD, 372/57; 14 Rebiyülahır 1278/19 Ekim 1861.

²⁵ BOA, BEO, 203/15216; 4 Zilkade 1310/20 Mayıs 1893.

²⁶ BOA, A.MKT.MHM, 464/79; 30 Recep 1290/23 Eylül 1873.

²⁷ BOA, A.DVN, 153/15; 21 Zilkade 1276/10 Haziran 1860.

²⁸ BOA, DH.MKT, 514/97; 21 Safer 1320/30 Mayıs 1902.

²⁹ BOA, A.MKT.MHM, 468/44; 23 Ramazan 1290/14 Kasım 1873.

II.Muhacir Ulemanın Vazife Ve Maaş Taleplerinin Karşlanması

Yukarıda sıralanan hususiyetler sağlandıktan sonra muhacir ulema imparatorluk idaresince kendilerine en uygun vazifelere yerleştiriliyor, geçimlerini sağlamalarına yetecek kadar da bir maaş tahsis ediliyordu. Maaşlar her zaman bir vazife karşılığında değil, bazen de doğrudan bağlanıyordu. Mesela sağlık sorunu bulunan bir ilim adamının mağdur edilmemesi her toplumda olduğu gibi Osmanlılar için de önemliydi. Sağlık sorunu bulunan bir muhacir ulemanın Osmanlı hazinesinden alacağı maaş karşılığında kendisinden herhangi bir görevi ifa etmesi beklenmiyordu. Mesela, Dağıstan'dan gelerek yerleştiği Sivas'ın Koçgiri Kazası'nda ilmî faaliyetlerle meşgulken görme problemiyle karşı karşıya kalan Ömer Efendi'ye mağdur olmaması için maaş bağlanmıştı.³⁰

Osmanlı ülkesine sığınan muhacir ulema arasında Kırım Harbi'ne katılmış olanlar da vardı. Bunlara maaş bağlanması aşamasında harbe katılmış olmaları yetiyordu ve kendilerinden başkaca bir beklenti içerisine girilmiyordu. Harpten hemen sonra Osmanlı ülkesine sığınan Kırım ulemasından Baydar Naibi Seyyid Osman Efendi'ye muharebe sırasında göstermiş olduğu iyi hizmetlerine mükâfat olarak 300 kuruş maaş tahsisine padişah iradesiyle onay verilmişti.³¹

Şunu da belirtmekte fayda var ki muhacir ulema için tahsis olunacak maaşlarla ilgili kesin hükümler yoktu. Onlar için uygun görülen maaş miktarı belgelerin diliyle “*münasib mikdar maaş*”³² idi. Yani maaşları geçim sıkıntısına düşmeyecek şekilde ayarlanmaya çalışılmıştı. Lakin -çoğu misalden anlaşılıyor ki- hazinenin içinde bulunduğu dar boğazın yarattığı darlığın da derin tesirinden olacak, maaşlar enine boyuna düşünülmeden saptanmıştı. Zira merkezî idare sık sık maaşlarının ailelerinin geçimini sağlayacak bir seviyede olmadığından yakının, bunun için de bir iyileştirme isteyen muhacir ulemaya ait arzuhallerle karşılaşılıyordu. Bütün olumsuzluklara rağmen muhacir ulemanın bu yöndeki taleplerine de olumlu cevap vermeye çalışılmıştır. Mesela; Amasya'da, Maarif ve Muhacirin Komisyonları Başkanlığı'nı yürütmekte olan ulemadan Dağıstanî Abdullah Efendi'nin 259 kuruluşluk maaşının geçinmesine yetmediğinden zorluk çekmekte olduğu devlet merkezine aks ettirildiğinde maaşına 100 kuruş zam yapılmasına karar verilmiştir.³³ Aynı şekilde Kars Sancağı'na yerleşmiş olan

³⁰ BOA, DH.MKT, 1140/56; 26 Şevval 1324/13 Aralık 1906.

³¹ BOA, A.MKT.MHM, 112/26; 10 Şevval 1273/3 Haziran 1857.

³² Mesela, Kars'ın muhacir ulemasından olan Şeyh Mustafa Efendi'ye verilecek maaşın miktarı Sivas Vilayet İdare Meclisi'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tahriratta bu haliyle kaydedilmişti. (BOA, BEO, 2629/197174; 23 Cemaziyülevvel 1323/26 Temmuz 1905.)

³³ BOA, BEO, 2650/198679; 22 Cemaziyelâhir 1323/24 Ağustos 1905.

Dağıstan ulemasından Şeyh Cemal Efendi'nin de daha önce tahsis olunan meblağ ile kalabalık ailesini geçindirmesi mümkün olamayınca Kars İdare Meclisi tarafından maaşında düzeltme yapılmasına dair bir karar alınmıştı.³⁴

Muhacir ulemanın tayin olunduğu vazifelere gelinecek olursa; burada dikkati çeken ilk nokta tevcihlerin öyle gelişigüzel yapılmadığıdır. Tayinler sırasında Osmanlı resmî makamları tarafından evvela muhacir ulemanın kabiliyet ve yeteneklerine bakılıyordu. Kendileri için en uygun vazifenin seçilmesinde ilmiye sınıfı içerisindeki konumlarının tespitine yarayan unvanları da dikkate alınıyordu. Ayrıca atamaların kendi memleketlerinde sürdürdükleri görevlerle örtüşmesine, örtüşmenin sağlanamadığı durumlarda da en azından o görevin bir uzantısı olmasına gayret gösteriliyordu. Bu hususiyetler eğitimle ilgili görevlerin tevcih sırasında kendisini fazlasıyla hissettiriyordu. Mesela Çerkez muhacirlerinden Hüseyin Efendi 1873 senesinde Düzce'de inşa olunmuş camide imam ve hatip olarak görev almaktan başka medresede de müderris olmak istemişti. Ancak son isteği için aranan şartları taşımadığından imamet ve hitabet görevleriyle yetinmek durumunda kalmıştı.³⁵ Aynı şekilde Rusya'ya bağlanmış olan Ornibor (?) Vilayeti'nde naiplik görevinde bulunan ve ailesiyle birlikte Osmanlı topraklarına göç etmek arzusunda olduğunu beyan ederek kendisine münasip bir muallimlik vazifesinin tevcih olunması³⁶ talebinde bulunan Feyzurrahman Efendi'ye de imparatorluk idaresi tarafından olumlu cevap verilmemiştir. Dârülmualimîn mezunu olmaması, yani diplomasının Osmanlı eğitim müesseselerinde görev almasını sağlayacak denklikten uzak olması kendisine böyle bir cevap verilmesini zorunlu kılmıştı.³⁷ Yani medrese eğitimi alan Feyzurrahman Efendi, modern eğitim veren Dârülmualimîn mezunu olmadığı için bu göreve atanamamıştır. Yoksa uzun yıllar Hersek Rüştîye Mektebi'nde muallim-i evvel olarak çalışan İsmail Hakkı Efendi'nin İstanbul'da Dârülmualimîn'e tayin olunması hiçbir engelle karşılaşmamıştı.³⁸ Aynı şekilde Dağıstan muhacirlerinden ve ulemeden Ali Efendi'nin ilmî altyapısının sağlam olması münasebetiyle aylık 50 kuruş mukabilinde Tenos Kazası'na bağlı Baltalar Köyü'ndeki medresede ders verme isteği herhangi bir muhalefetle karşılaşmadan kabul edilmişti.³⁹ Bu ihtiyatlı tavır Osmanlı eğitim sisteminin çarpıklaşmaması için gösterilen çabanın açık bir yansımasıdır.

Eğitimle ilgili atamalar sırasında ince eleyip sık dokuyan devlet merkezi muhacir ulemaya dinî görevleri dağıtırken o kadar da katı bir tavır

³⁴ BOA, A.MKT.MHM, 239/39; 7 Şevval 1279/28 Mart 1863.

³⁵ BOA, A.MKT.MHM, 464/79; 30 Recep 1290/23 Eylül 1873.

³⁶ BOA, MF.MKT, 160/57; 19 Recep 1310/6 Şubat 1893.

³⁷ BOA, MF.MKT, 160/143; 24 Recep 1310/11 Şubat 1893.

³⁸ BOA, MF.MKT, 57/119; 28 Cemaziyelâhir 1295/29 Haziran 1878.

³⁹ BOA, DH.MKT, 725/ 58; 21 Rebiyülevvel 1321/17 Haziran 1903.

sergilememiştir. Mesela 1861 senesinde Sivas Uzunyayla'da inşa olunan sekiz mescide ait hitabet görevleri muhacir ulemaya tevcih olunmuş, bir sıkıntı yaşanmamıştır.⁴⁰

Eğitim ve dinle ilgili vazifelerden başka muhacir ulemadan bazıları da muhacirlerle ilgili merkez ve taşrada oluşturulan komisyonlarda görev alarak, kendileriyle aynı kaderi paylaşan insanların sorunlarıyla yakından ilgilenmişlerdir. Kırım Harbi'nden sonra ilk gelen kafilenin iskânında Rusçuklu Numan Sabit Efendi özel memur olarak görev almıştı. Ahali tarafından yapılacak yardımları toplamak için meşhur âlimlerden Gürcü İsmail ile Hacı Pir Efendiler de 5 Ocak 1860 tarihinde kurulan Muhacirin Komisyonu'nda yer almışlardı.⁴¹

III. Muhacir Ulemanın Barınma İhtiyaçlarının Karşlanması

Kendilerine uygun bir vazife ve maaş bağlanması dışında muhacir ulemanın geçici veya daimi surette ikametlerinin de teminine çalışılmıştır. Bu çalışmalar bazen ev satın alımı, bazen evlerinin tamiri, bazen de misafir olarak uygun bir yerde konaklamalarını temin etmek şeklinde yürütülüyordu. Çünkü kendilerine tahsis olunan maaşlar yukarıda da işaret olunduğu üzere çoğu zaman geçimlerini sağlamaya dahi yetmiyordu. Hal böyle olunca, barınma ihtiyaçlarının temini de merkezî idare için bir yükümlülük halini alıyordu.⁴² Mesela 1856 senesinde aileleriyle birlikte İstanbul'a göçen Gözleve müftüsü Feyzullah Efendi ile yine ulemadan Buharalı Hacı Yusuf Efendi için bedelleri devlet hazinesinden karşılanan birer hane satın alınmıştı. Ayrıca hayatlarını sürdürebilmeleri için de Müftü Efendi'ye 700, diğerine de 300 kuruş maaş tahsis olunması kararlaştırılmıştı.⁴³ 1857 yılında yine Gözleve muhacirlerinden ve ulemadan Ömer Efendi'ye kendi isteği üzerine emsalleri gibi bir münasip hane verilmesi karar altına alınmıştı.⁴⁴

Dağıstan muhacirlerinden ve ulemadan El-Hac Es-Seyyid Hamza Efendi ise birlikte İstanbul'a geldiği beş arkadaşıyla, beslenme ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması için Misafirhane Müdürü Ahmed Bey'in hanesine geçici olarak yerleştirilmişti. Ayrıca misafirlik sürelerinin bitimine az bir zaman kaldığı sırada işlerini yoluna koyamadıklarından bahsederek, misafirlik sürelerinin emsalleri gibi iki ay daha uzatılmasını talep eden Hamza Efendi'nin bu ricası geri çevrilmemişti.⁴⁵

⁴⁰ BOA, A.MKT.NZD, 348/63; 4 Şevval 1277/15 Nisan 1861; A.MKT.MHM, 213/74; 11 Ramazan 1277/23 Mart 1861.

⁴¹ Mehmet Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", *Osmanlı*, IV, Ankara, 1999, s.588-589.

⁴² 1278 tarihinde Meclis-i Vâlâ ile Sivas Vilayeti arasında buna dair gerçekleşen bir yazışma örneği için bkz: BOA, A.MKT.MVL, 134/46; 23 Rebiyülâhır 1278/28 Ekim 1861.

⁴³ BOA, A.MKT.MHM, 95/52; 1 Muharrem 1273/1 Eylül 1856.

⁴⁴ BOA, A.MKT.MHM, 105/28; 11 Cemaziyülevvel 1273/7 Ocak 1857.

⁴⁵ BOA, A.MKT.MHM, 153/27; 17 Recep 1275/20 Şubat 1859.

Ev kirasını ödeyemeyen muhacir ulema için Osmanlı devlet idaresi tarafından ev sahibine doğrudan ödeme yapıldığı da olmuştur. Nitekim Bursa'ya yerleşen Dağıstan ulemasından Tabib Efendi'nin biriken kira bedeli olan 1400 kuruş ev sahibine bizzat devlet tarafından ödenmişti. Ayrıca kendisine öküz ve tohum yardımı yapılmasından başka münasip bir vazifeye tayin olunacağını teminatı da verilmişti.⁴⁶ Aynı şekilde Dağıstan ulemasından Eniszâde Said Efendi'nin de aile bireylerinin İstanbul'a göç etmeleri sebebiyle ev kirasını dahi karşılayamayacak kadar büyük bir sefalete gark olduğu Sadaret'e iletildiğinde kendisine boşa çıkacak hanelerden birisinin devredileceği bildirilmişti.⁴⁷ Bazen de bir hanenin boşa çıkmasını bekleyemeyecek kadar büyük bir sefalete düşen muhacir ulema için yeni bir evin inşası söz konusu oluyordu. Mesela, Kars Sancağı'na yerleşen Dağıstan ulemasından Şeyh Cemal Efendi'nin kendisine tahsis olunan maaşla kalabalık ailesini geçindiremeyecek kadar büyük bir sefaletin içine düşmesi yetkilileri hemen harekete geçirmiş, Kars İdare Meclisi Cemal Efendi ve ailesi için bir ev inşa olunmasına karar vermişti.⁴⁸ Benzer yardımların ilmiye sınıfına mensup olmayan muhacirleri de kapsadığına daha evvel temas olunmuştu.⁴⁹

IV. Muhacir Ulema İçin Muhtelif Yardımlar

Osmanlı imparatorluk idaresinin muhacir ulema için yaptığı yardımlar sadece uygun bir vazife karşılığında veya karşılıksız olarak kendilerine bir vazife, maaş veya hane tahsis etmekten ibaret değildi. Yardımlar çok çeşitli şekillerde kendisini göstermekteydi. Bazen padişah, bazen de yerli ulema muhacir ulema için çeşitli yardımlarda bulunabiliyorlardı. 1880 senesinde Sultan II. Abdülhamid, Beşiktaş müderrisleri ile ihtiyaç sahibi muhacirler için üç adet kurbanlık koyun hediye etmişti. Padişahın bu davranışı hem kendisi hem de devleti için edilen duaları da beraberinde getirmişti.⁵⁰

Padişah başta olmak üzere merkezî idarenin muhacir ulema için hiçbir şeyden kaçınmadıklarını gösteren örnekleri çoğaltmak mümkündür. Mesela Dağıstan muhacirlerinden müderris Şeyh Hacı Ahmed Efendi 1861 senesinde hac farizasını yerine getirmek niyetiyle o tarafa azimet etmek istemişti. Kendisinin padişahın lütfüne mazhar birisi olması göz önünde bulundurulunca muhacir müderrisin münasip bir gemiye bindirilerek, hacca ulaştırılması Sadaret'ten Şehremaneti'ne bildirilmiştir. Ayrıca Cidde Valisi

⁴⁶ BOA, İ.MVL, 650/70; 4 Muharrem 1280/21 Haziran 1863.

⁴⁷ BOA, BEO, 196/14681; 22 Şevval 1310/9 Mayıs 1893.

⁴⁸ BOA, A.MKT.MHM, 239/39; 7 Şevval 1279/28 Mart 1863.

⁴⁹ Bkz.58 ve 59.notlar.

⁵⁰ BOA, Y.PRK.KOM, 2/70; 10 Recep 1297/18 Haziran 1880.

Ali Paşa, şeyh-ül-harem hazret-i nebevi⁵¹ Mustafa Paşa ve Mısır Valisi'ne gönderilen emirlerle Ahmed Efendi'ye hac süresi boyunca yardımcı olunarak, kolaylık sağlanması, kendisine layık olduğu hürmetin gösterilmesine dikkat edilmesi bildirilmiştir.⁵²

Ayrıca genelde bütün muhacirler, özel de ise Osmanlı toplumu için özel bir konum arz eden muhacir ulema için Osmanlı ülkesinde başlatılan yardım seferberliği sadece devlet imkânlarıyla sınırlı kalmamıştır. Gerek devletin daha alt kademe çalışanları gerekse diğer Osmanlı insanları zor zamanlarında muhacirlere yardımcı olmak için ellerinden geleni yapmaya çalışmışlardır. Bu kapsamda yardım kampanyaları tertip olunarak toplanılan paralar kendilerine ulaştırılmıştır. Mesela 1864 senesinde muhacirler için Mısırlı memurlar tarafından verilen 232.700 kuruş ile ulema tarafından verilen 22.400 kuruş muhacirler adına Oppenheim Kumpanyası'na teslim edilmiştir.⁵³ Yine ahalinin kendi arzusuyla vereceği nakdî ve aynî yardımları toplayarak bunu her hafta İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu'na teslim etmek ve muhacirlerin diğer ihtiyaçlarını da tespit ederek bu komisyona iletmek üzere 13 Ağustos 1877'de "Muhacirin İâne Komisyonu" kurulmuştur.⁵⁴ Yerli ulema da söz konusu komisyonlarda aktif görev alarak meslektaşlarının ve diğer muhacirlerin sorunlarıyla yakından ilgilenmişlerdir. Bu sayede hem muhacirlerin iskânında hem de sonrasında husule gelen sorunların aşılmasında oldukça önemli bir vazife üstlenmişlerdir.⁵⁵

V.Muhacir Ulemanın Taleplerinin Karşılanamadığı Zamanlar

Görüldüğü üzere Osmanlı imparatorluğu mevcut imkânlar dâhilinde muhacir ulemanın gereksinimlerini ve taleplerini karşılamaya çalışmıştır. Ancak devletin içinde bulunduğu mali sıkıntılar gelen taleplerin tümünü karşılamaktan uzaktı. Daha önce de belirtildiği gibi muhacir ulemanın vazife ve maaş taleplerinin karşılanabilmesi ancak söz konusu vazifenin boşalması neticesinde idi. Yeni atama veya maaşlarına zam talep edenler için bütçede karşılık olmadığı maliye memurlarınca sık sık

⁵¹ Şeyhü'l-harem, halife tarafından Mekke'ye vazifeli olarak gönderilen memurdur. (Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1996, s.995). Bu kişi Harem-i Şerif Nebevi Heyetinin reisidir. Bkz: Şemseddin Samî, *Kâmus-i Türkî*, Dersaadet, 1317, s.792.

⁵² BOA, A.MKT.MHM, 218/42; 28 Şevval 1277/9 Mayıs 1861.

⁵³ BOA, A.MKT.MHM, 310/59; 1 Rebiyülahır 1281/3 Eylül 1864.

⁵⁴ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, TTK, Ankara, 1999, s.75.

⁵⁵ Örneğin, Yozgat'ta Ermeniler ile Müslüman ahali arasında hangi sebepten kaynaklandığı tam olarak bilinmeyen ve galeyana kadar varan bir asayişsizlik ortamında ulema hemen devreye girmiş, bu doğrultuda Çerkez muhacirlerin ileri gelenleri ile görüşülerek sükûnet sağlanmıştır. (BOA, DH.TMİK.M, 1/38; 15 Cemaziyelâhir 1313/3 Aralık 1895).

kendilerine hatırlatılıyordu. Kafkasya muhacirlerinden Bağdat'ta iskân edilen ulemadan Mustafa Nureddin Efendi 1900 senesinde günlük on kuruş olan yevmiyesinin yirmi kuruşa çıkarılması talebinde bulunduğu böyle bir hatırlatmayla karşılaşmıştı.⁵⁶ Ancak Mustafa Nureddin Efendi, Dağıstan ulemasından olup, İstanbul'a göç eden Şuayib Efendi'nin içerisine düştüğü sefaletle bakılınca oldukça şanslıydı. Çünkü Şuayib Efendi ekmeğe dahi muhtaç olduğundan kendisine bir maaş bağlanılmasını talep ettiğinde aynı cevapla karşılaşmıştı. Hal böyle olunca da çareyi eşi ve çocuklarıyla birlikte Sultanahmet Camii'ne sığınmakta bulmuştu.⁵⁷ Barınma ihtiyacını bu şekilde çözmek mecburiyetinde kalan Şuayib Efendi beslenme gereksinimleri için de büyük ihtimalle cemaatin yardımlarına sığınmak zorunda kalmıştı.

Üstelik ulemadan olmayan muhacirler de kendilerine maaş bağlanması için sık sık devlet kapısını aşındırıyorlardı. Bu durumda kendilerine ziraat veyahut zanaat erbabından oldukları, dolayısıyla belirli bir kazanca sahip olabilmelerinin mümkün olduğu hatırlatılıyordu. Böyle muhacirler için Dobruca Ovası'nda Mecidiye adıyla teşkil olunan köyde haneler inşa edilmişti. Kendilerine, geçimlerini sağlamaya yetecek oranda tohum, öküz⁵⁸ ve arazi de tahsis olunmaktaydı. İstanbul'a gelen muhacirler bu ve benzeri kasabalara gitmeleri için sürekli teşvik edilmekteydiler. Gitmemekte direnenler için de geçici surette yiyecek ve hane ücreti veriliyordu. Ama imparatorluk idaresi, maaş talebinde bulunanların durumlarının araştırılacağını, ziraat veya sanat erbabı olanların da bu kasabalara gitmelerini teşvik edeceğini bildiriyordu. Yine de gitmekte tereddüt ederlerse geçim sıkıntısına düşmemeleri için muhacirlere yiyecek ve hane ücreti tahsis edilmesine dair alınan o eski kararın artık bir geçerliliğinin kalmadığı kendilerine bildirilecekti. Bu yeni karar taşradaki bütün idarecilere gönderiliyor ve acizlikleri kesin surette tezahür etmeyen muhacirlere yardımda bulunulmaması sıkı sıkı tembihleniyordu.⁵⁹ Görüldüğü üzere merkezî idare, bu tavrıyla muhacirlerden bazılarının iyi niyet ve hazineyi istismar etmelerinin önüne geçmeye çalışmıştır. Ayrıca her geçen gün biraz daha çöküşe doğru giden mali durumun da bu kararların alınmasında önemli bir itici güç olduğunu unutmamak icap ediyor. Bu itici gücün tesirini muhacir ulema için verilenlerin kayıt altına alınması sırasında da hissetmemek mümkün değildir. Asırlara dayanan bir devlet geleneği olmasından başka mali hesaplamaları eksiksiz yapabilmek kaygısından

⁵⁶ BOA, ŞD, 2182/1; 24 Şaban 1318/17 Aralık 1900.

⁵⁷ BOA, A.DVN, 30/69; 28 Zilkade 1263/7 Kasım 1847.

⁵⁸ 1863 tarihli bir vesikada diğer muhacirler için öküz ve tohum bedeli olarak her bir nüfusa 150'şer kuruş verilmekte olduğundan bahsediliyordu. (BOA, A.MKT.MHM, 239/39; 7 Şevval 1279/28 Mart 1863).

⁵⁹ BOA, A.MKT.MHM, 110/92; 9 Ramazan 1273/3 Mayıs 1857.

olacak ki muhacir ulema için tahsis olunan her şey sıkı sıkı kayıt altına alınıyordu. Tahsis olunan bir rub buğday olsa bile.⁶⁰ Muhacirlerle ilgili kayıtların tutulması sırasında gösterilen bütün titizliğe rağmen bazen hata yapılması da görülmedik bir şey değildi. Mesela 1858 senesinde Kırım'dan Osmanlı topraklarına göçen âlim ve müderrislerin sayısı Maliye Nezareti'ne gönderilen varakada 38 olacağı yerde yanlışlıkla 18 olarak kaydedilmişti. Bunun üzerine kaydedilmeyen 20 ulema için de diğerlerine tahsis olunduğu gibi 100'er kuruştan toplam 2.000 kuruş maaş verilmesi Meclis-i Vâlâ'da karar altına alınarak durum Maliye Nezareti'ne bildirilmiştir.⁶¹ Maliye Nezareti ise bu teklife sıcak bakmayarak 18 kişiye bağlanan maaşın, yani 1.800 kuruşun hepsini kapsayacak şekilde taksim olunmasını teklif etmiştir. Ancak söz konusu şahısların ulemeden oldukları nezarete bildirilerek Meclis-i Vala'nın kararının uygulanması istenmiştir.⁶²

Devlet merkezine gelen talepler arasında oldukça ilginç olanlar da bulunuyordu. Mesela Sivas'a yerleşen Çerkez muhacirlerinden ve ulemeden Mahmud Efendi'nin vefatıyla boş kalan Mecidiye Nişanı'nın kendisine verilmesi için oğlu Muhsin Efendi devlet kapısını çalmıştı. Verilen cevapta söz konusu nişanların devrinin mümkün olmadığı, ancak hak etmek için büyük bir çaba gösterirse ileride kendisinin de böylesi mükâfatlara sırasıyla mazhar olacağı ifade edilmişti. Dolayısıyla Sivas'taki idarecilerden nişanın İstanbul'a gönderilmesi istenilmişti.⁶³ Böylesi nişanlar belirli bir rütbe ve imtiyazı kapsıyordu. Rütbe değişiminde veya ölüm halinde, sahiplerine tanınan ayrıcalıklar da son bulduğundan devlete iade edilmeleri gerekiyordu.⁶⁴

VI. Muhacir Ulemanın Osmanlı Toplumuna Etkileri

Peki, kendileri için her türlü imkânı seferber eden Osmanlı İmparatorluğu için muhacir ulema, tevcih olunan vazifeleri ifa etmekten başka Osmanlı toplumsal yaşantısına, eğitim sistemine veyahut ilmî hayatına herhangi bir katkıda bulunmuş mudur? Bu soruya verilecek cevap olumlu ise bu katkı ne boyutta olmuştur?

⁶⁰ Mesela, Çerkez ulemasından olup Osmanlı'ya sığınan ulemeden Musa Efendi'ye verilecek bir rub hintanın kayda geçirilmesi emredilmişti. BOA, DH.MKT, 1959/78; 16 Zilkade 1309/12 Haziran 1892.

⁶¹ BOA, A.MKT.MVL, 103/61; 25 Rebiyülâhır 1275/2 Aralık 1858.

⁶² BOA, İ.MVL, 408/17728; 17 Rebiyülâhır 1275/24 Kasım 1858.

⁶³ BOA, A.MKT.UM, 546/66; 7 Ramazan 1278/8 Mart 1862.

⁶⁴ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1983, s.428

Birinci soruya mevcut belge ve bilgiler ışığında rahatlıkla olumlu cevap vermek icap ediyor. Çünkü her şeyden evvel Osmanlı ülkesine göç eden ulemanın iskân edildikleri yerlerde ilimle meşgul olduklarından bahsediliyordu.⁶⁵ Belgelerde isimleri geçen muhacir ulemaya ait neşriyatların türü ve içeriği bilinemese de, Osmanlı ilim âlemine katkı sağlayacak hususiyetlere sahip oldukları kuvvetle muhtemeldir.

Muhacir ulemadan bazıları da Osmanlı eğitim sistemi içerisinde yer alarak, genç kuşaklara bilgi ve tecrübelerini aktarıyorlardı. Öte taraftan muhacir çocukları da Osmanlı eğitim süzgecinden geçerek ilerde ilmiye sınıfı arasında saf tutuyorlardı. Bu aynı zamanda muhacirlerin Osmanlı sistemine eklenmelerinin, dolayısıyla Osmanlı idaresi tarafından yürütülen göçmen politikasının başarılı olduğunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Muhacir ulemanın Osmanlı ilmî hayatına katkıları sadece ilim neşretmek veya dâhil oldukları ilmiye sınıfının gelişimine katkı sağlamaktan ibaret değildir. Varlıklı olanlarından bazılarının katkılarıyla eğitim müesseselerinin vücuda getirildiği de oluyordu. Mesela muhacirden bazı ulema ve ümera iskân edildikleri Aziziye Sancağı'nda 1867 senesinde bir Rüştüye Mektebi inşa ettirmişlerdi.⁶⁶ 1873 yılında Düzce'de bir medrese ile caminin yükselişi yine burada yerleştirilmiş olan Çerkezlere mensup muhacir ulemanın teşvik ve gayreti sayesinde olmuştu.⁶⁷

Osmanlı sisteminde toplumun temsilcileri olma konumlarına uygun olarak ilmiye mensubu muhacirlerden bazıları göçlerden sonra toplumsal yapıda husule gelen çarpıklıkların giderilmesinde önemli vazifeler üstlenmişlerdi. Osmanlı ülkesine sığınanların gerek iskânları sırasında gerekse daha sonra karşılaştıkları sıkıntıların aşılması aşamasında bazen muhacirin komisyonlarında görev alarak, bazen de devlet ile muhacirler arasında aracı rolünü üstlenerek son derece mühim bir görevi yürütmekteydiler. Muhacirler de sıkıntılarının aşılmasında ulemanın bu yapıcı ve etkili aracılığını daima aramakta, onların yol göstericiliğine sığınmakta idiler. Mesela Niş muhacirlerinin, Sırp hükümetinin kale içindeki evlerini kendilerine iade etmedikleri şeklindeki şikâyetlerini dile getirdikleri ve Belgrat'taki Osmanlı Sefareti'ne takdim ettikleri 23 Şubat 1880 tarihli dilekçelerinin altındaki imzalar Müftü Hafız Salih ile İmam Halid Rehi Efendi'ye aitti.⁶⁸

⁶⁵ BOA, BEO, 110/8185; 1 Cemaziyülevvel 1310/21 Kasım 1892.

⁶⁶ BOA, A.MKT.MHM, 375/85; 29 Şevval 1283/6 Mart 1867.

⁶⁷ BOA, A.MKT.MHM, 464/79; 30 Recep 1290/23 Eylül 1873.

⁶⁸ Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri Belgeler- Documents*, III, TTK Yayınları, Ankara 1989, s.96.

Ayrıca Karpat muhacirlerin önemli bir bölümünün refah düzeyi yüksek topluluklara mensup oldukları ve göçle beraber sermaye ve becerilerini de Osmanlı topraklarına aktardıklarını iddia etmektedir.⁶⁹ Daha önce de ifade edildiği üzere bu çalışmayı gerçekleştirmek için incelen vesikalardan hareketle Karpat'ı sermaye aktarımı konusunda tümüyle desteklemek mümkün değildir.⁷⁰

Bütün bunlardan başka topraklarını istila etmeleri sebebiyle Ruslara duydukları nefreti de beraberinde getiren muhacir ulemanın Anadolu'da milliyetçi ve mukaddesatçı düşüncelerin filizlenip yayılmasında öncü ve etkili bir rol üstlenmiş oldukları da iddia edilmiştir.⁷¹

Netice

Tarihinin önemli bir kısmı sınırlarının genişlemesiyle geçen Osmanlı İmparatorluğu topraklarını kaybetmeye başladığı bir sırada daha evvel benzeri olmayan sorunlarla yüz yüze geldi. Toprak kayıplarından başka imparatorluk idaresini zor durumda bırakan bir başka problem de elden çıkan topraklardan önceleri Anadolu ve Balkanlara, daha sonra ise sadece Anadolu'ya yönelen Müslüman-Türk göçleri oldu.

Kırım ve Kafkasya'dan gerçekleşen göçlerle gelen ve bazen sayıları yüz binlerle ifade edilen muhacirler, göç hadisesinin imparatorluğu idare edenler üzerinde oluşturduğu kısa süreli bir şaşkınlık sürecinden sonra kademeli bir şekilde iskân olunmaya başlandılar. İskân olunanlar arasında bu çalışmaya konu olan bazı ulema mensuplarından başka her sınıftan, meslekten, yaştan ve cinsten insanlar vardı. Osmanlı imparatorluk idaresi, toplumsal statülerine uygun olarak diğer muhacirlere nazaran ulemanın iskânında biraz daha titiz davrandı. Kendilerine diğer muhacirler gibi maddî destek verilmekten başka memleketlerindeki mesleklerine uygun vazifeler de ihsan olundu. Bu sayede ilmiye sınıfına mensup muhacirler din ve eğitimle ilgili Osmanlı müesseselerinde kendilerine uygun bir çalışma sahasına sahip olabildiler.

⁶⁹ Karpat, *a.g.e.*, s.162.

⁷⁰ Bu desteksizlik hali çalışmalar için farklı kaynakların kullanımıyla ilişkili olmalıdır.

⁷¹ Kökü 10.asra kadar giden ve Kazan şehri ile İmam Şamil tarafından sembolize edilen Kafkasya Müridizmi hareketinin merkezi olan Dağıstan'dan gelen Müslümanlar arasında etkileri bugüne kadar gelen büyük İslam âlimleri de yer almışlardı. Özbek kökenli Sibiry Türklerinden Abdürreşid İbrahim, Nakşî Şeyhi Ömer Ziyaüddin Sağıstanî ve Kazanlı Abdülaziz Bekine bunlar arasında ilk akla gelen şahıslardandır. Bkz: Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, s.67; Kafkasya Müridizmi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Aytek Kundukh, *Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)*, Haz: Tarık Cemal Kutlu, İstanbul, 1987.

Ayrıca muhacirlerle ilgili olarak oluşturulan komisyonlarda da görev alarak onların iskân olunmaları ve sorunlarının aşılması aşamasında bilgi ve tecrübelerinden istifade olundu. Bu sayede başlangıçta büyük bir sorun olarak algılanan muhacirlerin, Osmanlı sistemine iyiden iyiye uyarlanmaları, devlet için faal bir nüfus ve vergi kaynağına dönüştürülmeleri mümkün oldu. Görüldüğü üzere söz konusu sürecin gelişiminde muhacir ulema üzerine düşeni fazlasıyla yaptı. Dolayısıyla gerek askerî-siyasî gerekse iktisadî ve malî anlamda en zor zamanlarını yaşamakta olan Osmanlı imparatorluk idaresinin muhacir ulemaya karşı gösterdiği yardımsever ve cömert tavır karşılığını fazlasıyla bulmuş olmalıdır.

Kaynakça*A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri:*

(Fon, Dosya No/Gömlek No; Hicri/Miladî tarih şeklinde gösterilmiştir).

Sadaret Divân (Beylikçi) Kalemî Belgeleri (A.DVN)

30/69; 28 Zilkade 1263/7 Kasım 1847.

153/15; 21 Zilkade 1276/10 Haziran 1860.

Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM)

95/52; 1 Muharrem 1273/1 Eylül 1856.

105/28; 11 Cemaziyülevvel 1273/7 Ocak 1857.

106/88; 12 Cemaziyelâhır 1273/7 Şubat 1857.

110/92; 9 Ramazan 1273/3 Mayıs 1857.

112/26; 10 Şevval 1273/3 Haziran 1857.

153/27; 17 Recep 1275/20 Şubat 1859.

213/74; 11 Ramazan 1277/23 Mart 1861.

218/42; 28 Şevval 1277/9 Mayıs 1861.

239/39; 7 Şevval 1279/28 Mart 1863.

310/59; 1 Rebiyülâhır 1281/3 Eylül 1864.

375/85; 29 Şevval 1283/6 Mart 1867.

436/92; 16 Zilkade 1285/28 Şubat 1869.

464/79; 30 Recep 1290/23 Eylül 1873.

468/44; 23 Ramazan 1290/14 Kasım 1873.

Sadaret Mektubî Kalemî Meclis-i Vâlâ (A.MKT.MVL)

103/61; 25 Rebiyülâhır 1275/2 Aralık 1858.

134/46; 23 Rebiyülâhır 1278/28 Ekim 1861.

Sadaret Mektubî Kalemî Nezaret ve Devâir Yazışmalarına Ait Belgeler (A.MKT.NZD)

348/63; 4 Şevval 1277/15 Nisan 1861.

372/57; 14 Rebiyülâhır 1278/19 Ekim 1861.

372/87; 14 Rebiyülâhır 1278/19 Ekim 1861.

Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler (A.MKT.UM)

546/66; 7 Ramazan 1278/8 Mart 1862.

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)

110/8185; 1 Cemaziyülevvel 1310/21 Kasım 1892.

196/14681; 22 Şevval 1310/9 Mayıs 1893.

203/15216; 4 Zilkade 1310/20 Mayıs 1893.

2629/197174; 23 Cemaziyülevvel 1323/26 Temmuz 1905.

2650/198679; 22 Cemaziyelâhir 1323/24 Ağustos 1905.

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT)

514/97; 21 Safer 1320/30 Mayıs 1902.

641/31; 27 Şevval 1320/27 Ocak 1903.

725/58; 21 Rebiyülevvel 1321/17 Haziran 1903.

1140/56; 26 Şevval 1324/13 Aralık 1906.

1336/71; 22 Recep 1298/20 Haziran 1881.

1499/89; 27 Recep 1305; 9 Nisan 1888.

1646/57; 8 Zilhicce 1306/5 Ağustos 1889.

1959/78; 16 Zilkade 1309/12 Haziran 1892.

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.M)

1/38; 15 Cemaziyelâhir 1313/3 Aralık 1895).

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF.MKT)

52/31, 12 Zilkade 1294; 12 Zilhicce 1877.

57/119; 28 Cemaziyelâhir 1295/29 Haziran 1878.

160/143; 24 Recep 1310/11 Şubat 1893.

160/57; 19 Recep 1310/6 Şubat 1893.

182/131, 21 Rebiyülevvel 1311; 2 Ekim 1893.

330/46; 6 Rebiyülevvel 1314/15 Ağustos 1896

1155/66; 25 Cemaziyelâhir 1328/4 Temmuz 1910.

1649/30; 22 Zilhicce 1306/19 Ağustos 1889.

Zaptiye Nezareti (ZB)

429/78; 9 Haziran 1323/22 Haziran 1907.

Hatt-ı Hümayun

1102/44553-C; 25 Muharrem 1237/22 Ekim 1821.

Meclis-i Vâlâ İradeleri (İ.MVL)

408/17728; 17 Rebiyülâhır 1275/24 Kasım 1858.

650/70; 4 Muharrem 1280/21 Haziran 1863.

Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL)

MVL, 965/70; 16 Muharrem 1280; 3 Temmuz 1863.

Şura-yı Devlet (ŞD)

2182/1; 24 Şaban 1318/17 Aralık 1900.

Yıldız Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM)

2/70; 10 Recep 1297/18 Haziran 1880.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)

18/9; 10 Şaban 1302/25 Mayıs 1885.

18/22; 24 Şaban 1302/8 Haziran 1885.

B. Araştırma-İnceleme Eserleri

BİCE, Hayati, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1996.

FAROQHİ, Suraiya, "Krizler ve Değişim 1560-1610", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt II, Editör: Halil İnalçık- Donald Quataert, Eren Yayınları, İstanbul, 2004.

GÖKBİLGİN, M. Tayyip, "Ulemâ", *İ.A.* XIII, MEB Yayınları, Eskişehir, 1997, s.23-26.

GÜNDOĞDU, Raşit, "Arşiv Belgeleri Işığında Kırım ve Çerkes Göçleri", *Uluslararası Göç Sempozyumu*, Zeytinburnu Belediyesi, 8-11 Aralık 2005, İstanbul, 2006, s.122-126.

İPEK, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, TTK, Ankara, 1999.

- İPŞİRLİ, Mehmet, “Osmanlı Uleması”, *Osmanlı*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.71- 78.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu 1830- 1914*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- KUNDUKH, Aytek, *Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)*, Haz: Tarık Cemal Kutlu, İstanbul, 1987.
- MEYER, James H, “Immigration, Return, And The Politics of Citizenship: Russian Muslims In The Ottoman Empire, 1860–1914”, *International Journal of Middle East Studies*, 39 (2007), s.15–32.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1983.
- SAYDAM, Abdullah, “Kırım ve Kafkasya’dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856–1876)”, *Osmanlı*, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.677-686.
- ŞEMSEDDİN Sami, *Kâmus-i Türkî*, Dersaadet, 1317.
- ŞİMŞİR, Bilal N., *Rumeli’den Türk Göçleri Belgeler-Documents*, III, TTK Yayınları, Ankara, 1989.
- YILMAZ, Mehmet, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Muhaciri İskân Politikası”, *Osmanlı*, IV, Ankara, 1999, s.587–602.
- YILMAZ, Mehmet, *Konya Vilâyetinde Muhacir Yerleşmeleri 1854-1914*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 1996.

